

Юлія Заячук

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра загальної та соціальної педагогіки
yu_zayachuk@yahoo.com

ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА В ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ОСВІТИ: СУЧАСНІ “ВИКЛИКИ” ДЛЯ УКРАЇНИ

Розвиток інтеграційних процесів на європейському континенті є явищем, яке визначає нинішній і майбутній поступ Європи, її місце в новій системі міжнародних відносин. Інтеграційний рух України до Європейського Союзу є напрямом розвитку нашої держави. Процес об'єднання Європи супроводжується, зокрема, формуванням спільного освітнього і наукового простору та розробкою єдиних критеріїв і стандартів у цій сфері в масштабах усього континенту. Участь вищої освіти України в інтеграційних процесах до Європейського простору вищої освіти та Болонських перетвореннях спрямована на набуття нею нових якісних ознак, якісні зміни в освітній структурі та університетських навчальних планах, а також загальний “діалог культур”.

Беззаперечним успіхом України стало приєднання в 2005 році до Болонського процесу, який передбачає створення спільного простору європейської вищої освіти до 2010 року¹. Інтегрування у європейський освітній простір для України означає: (i) участь українських університетів в європейських освітніх програмах; (ii) наближення української вищої освіти до стандартів і стратегії Європейського простору вищої освіти, Європейської структури кваліфікацій та Європейського дослідницького простору; (iii) адаптація головних принципів європейської освіти до українських національних цінностей.

Очевидно у цьому контексті необхідно водночас дати відповідь на питання: як європейська інтеграція в освіті, крос-культурна освіта та багатокультурність співставляються зі збереженням національних особливостей і традицій в освіті, та як утримати баланс між досвідом європейських країн та національними цінностями і надбаннями. Аналітична дискусія щодо питання зближення освітніх систем різних країн та європейської інтеграції в освіті, з одного боку, і різноманітності освітніх підходів та збереження національних особливостей і надбань в освіті, з іншого боку, триває. Дослідники цього питання наголошують на тому, що концепція інтеграції та концепція різноманітності знаходять підтримку одна одної, діють одночасно як узгоджені вартості європейської вищої освіти з метою її гармонізації².

---

¹ <http://www.president.gov.ua/>

² Witte J. Aspired convergence, cherished diversity: dealing with the contradictions of Bologna. Paper presented to the 29th annual EAIR Forum, 2007, Innsbruck, Austria.

На офіційному Інтернет-сайті Президента України Віктора Ющенка зазначено: Освіта є пріоритетною умовою національного розвитку. ... Перед нами стоїть відповідальне завдання – прискорити запровадження європейських стандартів у вищій школі, не втрачаючи при цьому найкращих власних традицій³.

Звернемося до дослідження питання основних елементів сучасної європейської освітньої політики, а також можливостей, які дає Болонський процес Україні, та “викликів”, які Болонський процес для України створює.

Процес “інтернаціоналізації” вищої освіти, тобто посилення інтеграційних процесів між національними системами вищої освіти країн Європи як складова загального процесу глобалізації, став ключовим питанням в Європі у 90-х роках ХХ ст. Це очевидно означає, що дане питання визнається проблемною точкою і, водночас, бачаться можливості для його вирішення. Зазначимо також, що у Європі для характеристики процесу інтернаціоналізації використовуються три терміни: інтернаціоналізація, європеїзація, глобалізація. Інтернаціоналізація розглядається як академічна співпраця, уніфікація, обмін знаннями та інформацією; європеїзація – як регіональна версія інтернаціоналізації, мобільність, стандартизація навчальних програм і ступенів; глобалізація часто асоціюється з суспільством знань, транснаціональною освітою, глобальним “колом обов’язків”, покладеним на освіту. Тут слід додати, що управлінська політика в галузі освіти останнім часом здійснюється із врахуванням процесів інтернаціоналізації та глобалізації⁴.

Інтеграційний процес у європейській освіті й науці має дві складові: формування співдружності провідних європейських університетів та об’єднання національних систем освіти і науки в єдиний європейський освітній простір з єдиними вимогами, критеріями і стандартами.

Надзвичайно важливим аспектом та великим фактором успіху у цьому, очевидно, є “клімат реформ”, який повинен панувати в європейських університетах⁵. Означити поняття “клімат реформ” можна як позитивне ставлення до процесу структурних реформ на усіх рівнях та з боку усіх учасників освітніх перетворень.

Положення Болонської декларації обговорювалися за цей час на великій кількості зустрічей, конференцій та саммітів. Напрацювання цих саммітів, аспекти реформування у напрямку до об’єданого європейського простору вищої освіти, здобутки та тенденції щодо

---

³ <http://www.president.gov.ua/>

⁴ Teichler U. The changing debate on internationalization of higher education // Higher Education. – 2004. – Vol. 48. – P. 5–26.

⁵ Kehm B., Teichler U. Which direction for bachelor and master programmes? A stocktaking of the Bologna process // Tert. Educ. Manag. – 2006. – Vol. 12. – P. 269–282.

цього процесу у різних європейських країнах, звіти за результатами роботи саммітів можна знайти в наступних оглядах^{6 7}.

Загалом Болонський процес – це процес структурного реформування національних систем вищої освіти країн Європи. Болонські реформи, проте, спрямовані не лише на структурні зміни, а й на зміни у змісті освіти та педагогічних технологіях. З часу започаткування Болонських реформ уже є багато досягнень, так само як і завдань, які необхідно терміново вирішити. Метою є створення до 2010 року європейського наукового та освітнього простору через всебічну багатогранну модернізацію навчальних програм та взаємне визнання ступенів та рівнів знань.

Ключові засади сучасної європейської освітньої політики – це свобода руху знань та мобільність їх носіїв; багатомовність; забезпечення якості вищої освіти; єдина структура освітніх ступенів (кваліфікацій); зорієнтованість освіти на результати навчання; навчання впродовж усього життя; принцип трикутника знань (відображає потребу у тісному зв'язку між освітою, дослідницькою діяльністю та технологічними інноваціями); принцип свободи навчання та викладання (що сягає своїм корінням так званої гумбольдтської моделі дослідного університету) тощо⁸.

Базові елементи Європейського простору вищої освіти та вихідні ключові цілі Болонського процесу – це *мобільність, привабливість* європейської системи освіти для студентів, можливість *працевлаштування* в межах усього Болонського простору⁹. Мобільність – важлива якісна особливість європейського простору, вона передбачає вільний рух людей між вищими навчальними закладами та різними державами. Привабливість ВНЗ для студентів – це комплексний компонент, який включає перспективу для кар'єри, яку надає університет, якість навчання, вартість проживання, наявність стипендіальних програм, повага до європейських та світових цінностей, відповідність європейським освітянським стандартам тощо. Працевлаштування – це третій принцип, що лежить в основі забезпечення прав молодій людині на транснаціональну освіту. Працевлаштування – це індикатор успіхів всього Болонського процесу в цілому. Він настільки важливий, що в дискусіях про доцільний термін навчання на будь-якому рівні учасники дійшли висновку, що навчатися, використовуючи принцип “навчання через усе життя”, треба доти, поки не знайдеш роботу¹⁰.

⁶ Trends in Learning Structures in Higher Education (II). Follow-up report prepared for the Salamanca and Prague Conferences of March / May 2001. – By Hung G. and Tauch C. – April 2001.

⁷ Trends in Learning Structures in European Higher Education (III). Bologna four years after: steps towards sustainable reform of higher education in Europe. – By Reichert S. and Tauch C. – May 2003.

⁸ <http://www.eu-edu.org/ua/index.html>

⁹ Trends in Learning Structures in Higher Education (II). Follow-up report prepared for the Salamanca and Prague Conferences of March / May 2001. – By Hung G. and Tauch C. – April 2001.

¹⁰ Згуровський М. З. Болонський процес – структурна реформа вищої освіти на європейському просторі // <http://kpi.ua/bologna>.

Деякі механізми, задекларовані для розв'язання означених завдань^{11 12}:

- Введення двоступеневої у своїй основі структури вищої освіти за формулою 3 + 2, при цьому перший, бакалаврський, цикл має тривати не менше трьох років, а другий, магістерський, – не менше двох років.
- Створення єдиної системи трансферних кредитних одиниць (European Credit Transfer System – ECTS).
- Прийняття зручної, зрозумілої та взаємно визнаної градації дипломів, ступенів і структури кваліфікацій (Qualification Framework).
- Уведення уніфікованого і взаємно визнаного на європейському просторі додатку до диплома про вищу освіту.
- Напрацювання, підтримка і розвиток європейського стандарту забезпечення якості освіти, розробка критеріїв і методів оцінки якості, створення системи “зовнішньої” і “внутрішньої” оцінки якості освіти. (Стандарти якості в Європі розробляє міжнародна організація “Європейська мережа з гарантування якості” (European Network Quality Assurance)).
- Сприяння підвищенню привабливості та конкурентоспроможності європейського простору вищої освіти для студентів з інших регіонів світу.
- Усунення наявних перешкод для розширення мобільності студентів, викладачів, дослідників і управлінців вищої школи у межах визначеного простору.
- Впровадження вченого ступінь “доктора філософії” у відповідних сферах знань – природничі, соціогуманітарні, економічні науки та ін. (Це принципово нове рішення було прийнято на Берлінського самміті 18–19 вересня 2003 р.).

Найбільш значним результатом Болонських реформ, очевидно, є адаптація навчальних курсів до *двоциклічної бакалаврсько-магістерської системи* як стандартної в університетах Європи. Це мало наслідком кращу структурованість навчальних планів, а також появу можливостей гнучкого навчання, самостійного планування життя, швидшого початку професійної діяльності (через три–чотири роки, протягом яких здобувається диплом бакалавра).

Впровадження *Європейської системи трансферних кредитних одиниць* значно збільшила гнучкість та прозорість процесу навчання. Такі позиції, як впровадження бакалаврсько-магістерської системи та системи трансферних кредитів є елементами, що забезпечують підтримку процесу *мобільності*.

¹¹ Educating for a Global World: Reforming German Universities toward the European Higher Education Area. – German Rectors' Conference, Bologna Centre. – 2008. – 36 p.

¹² Implementing Bologna: Experience from German Higher Education Institutions. – German Rectors' Conference, Bologna Centre. – 2007. – 17 p.

Ідея *єдиної структури освітніх рівнів* покликана уніфікувати освітні кваліфікації людини від початкової освіти до рівня доктора наук для уникнення двозначностей в оцінці освітнього рівня підготовки фахівця. Для уникнення двозначностей ЄС пропонує створити єдину “Європейську структуру кваліфікацій” та запровадити вісім рівнів кваліфікації, починаючи з базової середньої освіти і завершуючи трьома циклами вищої освіти, яким відповідають три найвищих рівня освітньої кваліфікації. Перший цикл вищої освіти (шостий рівень освітньої кваліфікації) – це рівень бакалавра; другий цикл (сьомий рівень) – рівень магістра, третій цикл (восьмий рівень) – це докторський рівень¹³. Проблема пов’язана з тим, що кожна країна має свою власну структуру ступенів у вищій освіті, тож вимога прийняти зручні та зрозумілі *градації дипломів, ступенів і кваліфікацій* поставлена для того, щоб узгодити кваліфікаційні системи різних країн Європи та дати зрозумілу для “читання” навчальними закладами та роботодавцями характеристику рівню освіти, кваліфікаціям, навчальним досягненням та компетенціям, які отримали студенти. За словами професора Гумбольдтського університету доктора Юргена Ван Буера, проблема *взаємовизнання кваліфікацій*, отриманих у різних країнах, еквівалентів у навчальних рівнях і ступенях на сьогоднішній день є досить великою. Наприклад, німецький бакалавр – в Англії не є бакалавром. Інший приклад: в Німеччині готують бакалаврів у навчальних закладах дуже різних рівнів і немає загальних вимог до бакалаврів в межах цілої країни¹⁴. Ще приклад: у багатьох європейських країнах “доктор” – це людина з вищою освітою, яка захистила дисертацію. В Італії до університетської реформи “доктором” називали будь-якого випускника університету, а у країнах колишнього СРСР – людину, що захистила докторську (другу) дисертацію. Походження проблеми лежить також і в площині взаємної довіри між різними країнами та їх системами освіти.

Навчання за кордоном протягом одного-двох навчальних семестрів (Study-abroad term), а також опанування “об’єднаних” програм (Joint Programmes) теж є одними з важливих ідей Болонського процесу. Студенту, який навчається в “іноземному” університеті протягом певного періоду, необхідно підтвердити свої навчальні кредити, отримані в “іноземному” університеті, а також, щоб екзамен, зроблений в ньому, було визнано “домашнім” університетом. До слова, на сьогоднішній день, це, певною мірою, є проблемною точкою і студент, навчаючись у іншому університеті, ризикує, бо його курси з іншого університету можуть не підходити до профілю “домашнього” університету і не визнаватися ним. Таким

¹³ <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/08/631>

¹⁴ З інтерв’ю з професором Гумбольдтського університету доктором Юргеном ван Буером, проведеним у Гумбольдтському університеті в рамках програми Erasmus Mundus External Cooperation Window.

чином, як зазначає професор Гумбольдтського університету доктор Юрген Хензе, ідея мобільності студента може ускладнитися¹⁵.

Усі ці заходи передовсім покликані зняти напругу між збільшенням різноманітності у вищій освіті і спробами полегшувати визнання диплому, здобутого у іншій країні, для посилення мобільності учасників Болонського процесу¹⁶.

Європейські держави задекларували також продовження співпраці у напрацюванні системи контролю за якістю вищої освіти¹⁷. Загалом питання якості освіти є наріжним питанням європейської освіти, яке мусить стати таким самим і для університетів України. 11 серпня 2008 року відбулося офіційне відкриття Європейського Реєстру з забезпечення якості вищої освіти (European Quality Assurance Register for Higher Education). Його мета – гарантування якості європейської вищої освіти і, відповідно, посилення її надійності та довіри до неї. Разом з тим, маємо сказати, що на даній момент у Європі систему “зовнішнього” і “внутрішнього” контролю якості освіти ще належить напрацювати, адже вона поки не діє в повному обсязі¹⁸.

Дуже важливо, що в контексті вимог Болонського процесу, освітньо-кваліфікаційні рівні і вчений ступінь розглядаються як складові цілісної системи освіти людини. Болонський процес пропонує формулу тріступеневої вищої освіти (3-5-8), згідно з якою не менше трьох років відводиться для отримання рівня “бакалавр”, не менше 5 років – для отримання рівня “магістр” і не менше 8 років для отримання вченого ступеня “доктор філософії”. Вихідна ціль цього нам бачиться у тому, щоб пов’язати європейський *освітній* та європейський *науковий* простір, а докторський ступінь очевидно розглядається як зв’язок між цими двома площинами, адже дослідження також виступає інтегральною частиною вищої освіти.

Разом з тим, Болонський процес є нерівномірним, суперечливим та складним. Як приєднання, так і неприєднання України до цього процесу мають свої переваги та ризики. Втім для країн, які прагнуть до економічного та суспільного розвитку і, зрештою, вступу до Європейського Союзу, альтернативи Болонському процесу очевидно уже немає і уникнути зазначених перетворень уже неможливо. Однією з таких країн якраз є і Україна.

---

¹⁵ З інтерв’ю з професором Гумбольдтського університету доктором Юргеном Хензе, проведеним у Гумбольдтському університеті в рамках програми Erasmus Mundus External Cooperation Window.

¹⁶ Teichler U. The changing debate on internationalization of higher education // Higher Education. – 2004. – Vol. 48. – P. 5–26.

¹⁷ Kehm V., Teichler U. Which direction for bachelor and master programmes? A stocktaking of the Bologna process // Tert. Educ. Manag. – 2006. – Vol. 12. – P. 269–282.

¹⁸ З інтерв’ю з професором Гумбольдтського університету доктором Юргеном Хензе, та професором Гумбольдтського університету доктором Юргеном ван Буером, проведеними у Гумбольдтському університеті в рамках програми Erasmus Mundus External Cooperation Window.

Та для того, щоб увійти до Болонського простору *Україні треба здійснити суттєві перетворення в системі вищої освіти і науки*. Найважливіше при цьому провести ґрунтовний порівняльний аналіз вітчизняної системи науки й освіти з європейською, за результатами якого визначити що потрібно змінити в нашій системі і продовжувати проведення відповідних реформ. Адже ми повинні не тільки прийняти досвід інших держав, переносячи його на наше підґрунтя, але й пропонувати європейському співтовариству свої досягнення, своє бачення проблем. Мова йде про гармонійне поєднання європейських нововведень і кращих вітчизняних традицій.

Ці реформи мають стосуватися глибинних основ нашої освіти й науки, руху в напрямі збільшення інтеграції вітчизняної науки й освіти. Здійснювати це ми повинні під кутом зору відповіді на запитання: чого і як слід навчати в сучасному світі гострої конкуренції?

На шляху цих реформ виникне ще багато складних проблем і нових викликів. Ось деякі з них^{19 20}.

- Недостатнє визнання у суспільстві рівня “бакалавр” як кваліфікаційного рівня, його незатребуваність вітчизняною економікою.
- Певні складності у розумінні рівнів спеціаліста і магістра. З одного боку, існує близькість програм підготовки спеціаліста і магістра, їхня еквівалентність за освітньо-кваліфікаційним статусом, а з іншого – вони акредитуються за різними рівнями, відповідно за III і IV. Через складності з розпізнаванням освітньо-кваліфікаційного рівня “спеціаліст”, ми маємо прийняти рішення стосовно цього освітньо-кваліфікаційного рівня, очевидно виникає потреба започаткувати певну еквівалентну систему. Доля рівнів “спеціаліст” і “магістр” в нашій країні вирішиться з часом у відповідності до їхньої затребуваності на ринку праці, який також поступово буде інтегруватися у загальноєвропейський.
- Складність нашої системи наукових ступенів у порівнянні з загальноєвропейською, що утруднює мобільність викладачів і науковців в Європі. Очевидно Україні з часом доведеться приймати рішення стосовно системи наукових ступенів кандидатів і докторів наук згідно з вимогами Болонського процесу. Цей процес вимагає впровадження ступеня “доктора філософії” у відповідних сферах знань, що очевидно зняло би перешкоди у мобільності на європейському науковому й освітньому просторі для багатьох науковців.
- Тривалість і складності щодо впровадження результатів передових наукових досліджень у навчальних процес вищих закладів освіти.

¹⁹ Згуровський М. З. Болонський процес – структурна реформа вищої освіти на європейському просторі // <http://kpi.ua/bologna>.

²⁰ Волович В. Болонський процес і нова парадигма освіти в Україні // Соціологія: теорія, метод, маркетинг. – 2004. – №4. – С. 189–199.

- Проблеми налагодження зв'язків та тісної співпраці між українськими та європейськими вищими навчальними закладами, і, в цьому контексті, питання впровадження “об’єднаних” програм (Joint Programmes) та об’єднаних ступенів (Joint Degrees), які б реалізовувалися спільно європейськими та українськими університетами, що є також однією з ідей Болонського процесу. Ці аспекти ще потребують обговорення і розв’язання.
- Велика кількість навчальних спеціальностей, деякі з яких не входять до європейського переліку спеціальностей і, відповідно, є складними для “читання” європейськими роботодавцями.
- Модернізація системи контролю за якістю освіти та включення до загальноєвропейської системи контролю за якістю.
- Впровадження європейської системи взаємовизнання кредитних одиниць. Очевидно це знімає суттєву перешкоду в розпізнаванні нашої системи вищої освіти зовнішнім світом, очевидно також, що альтернативи її впровадженню в Україні немає, тому українські вищі навчальні заклади уже активно впроваджують європейську систему трансферних кредитних одиниць.
- Такий параметр як здатність випускника університету використовувати набуті знання і вміння на практиці та формування навичок практичного застосування знань ще потребує нашої роботи. За європейським стандартом, дипломований фахівець відразу займає робоче місце і виконує свої посадові обов’язки, гарантією чого є диплом і авторитет вищого навчального закладу. Такі умови можна забезпечити тільки в тому випадку, якщо випускник має достатні навички самостійної роботи, вміє планувати свій робочий час і займає активну позицію по відношенню до виконуваної роботи. Ці вміння студент повинен отримати під час свого навчання в університеті. В цьому контексті ми змінюємо філософію освіти. Якщо раніше класична парадигма навчання вкладалася у стосунки суб’єкт-об’єкт, то тепер студент стає суб’єктом навчання – в результаті ми отримуємо активну співпрацю, в ході якої студент отримує знання і вміння, а викладач – майстерність.
- Модульно-кредитна система, як одна з умов Болонського процесу, є способом реалізувати таку співпрацю викладачів і студентів. Українські вищі навчальні заклади уже активно впроваджують її. Система передбачає модульну перевірку знань протягом навчального курсу, самопідготовку і активну участь в пропонуваніх протягом курсу видах роботи – семінарах, колоквіумах, індивідуальних заняттях. В такій системі кінцевий залік з курсу є лише частиною оцінки роботи студента, іншу частину оцінки складає робота студента протягом всього часу вивчення предмету. Головне завдання викладача у такому підході –

сформувати інтерес і творче ставлення до навчання, сформувати “правила гри”, консультиувати студентів у процесі навчання.

- Розрив між освітянами і працедавцями, між сферою освіти і ринком праці, який певною мірою існує в українському суспільстві.
- Створення нової системи підвищення кваліфікації та перепідготовки, що задовольняла б потреби ринкової економіки в Україні. Адже в іншому випадку дуже важливий загальноєвропейський принцип “освіта через усе життя” поки що в умовах нашої держави не може бути в повній мірі реалізований.

Ці та інші перешкоди очевидно ускладнюють мобільність наших студентів, викладачів і науковців в межах європейського освітнього простору і ринку праці, тому учасники Болонського процесу в Україні на всіх рівнях працюють над вирішенням цих питань, аналізуючи світові та європейські тенденції реформування освіти з метою послідовного зближення вищої освіти України з європейським освітнім і науковим простором та, водночас, збереження українських цінностей і традиції в освіті.

Ми маємо докласти ще дуже багато зусиль, щоб зробити цілі Болонського процесу реальністю, адже реформи потребують багато часу. Проте уже зараз цілком зрозуміло, що альтернативи Болонському процесу для України немає. Інтеграція української вищої освіти у європейський освітній простір наблизить українську освіту до європейських освітніх стандартів, сприятиме співставленню освітніх підходів у європейських та українських університетах, гармонізації та демократизації освіти в Україні, сприятиме зміцненню міжкультурних зв'язків та збереженню культурних традицій. З іншого боку, у спільному європейському освітньому просторі Україна без сумніву уже сьогодні є невід'ємною частиною.

Yuliya Zayachuk

**Ivan Franko Lviv National University
Department of General and Social Education**

EUROPEAN HIGHER EDUCATION POLICY: CURRENT CHALLENGES FOR UKRAINE

Abstract. Article is dedicated to investigation of the problems of European higher education reforms, which were implemented in past and continue at present time. In the article it is explores the core values of modern European education policy. It is also reviews the core objectives of the Bologna Process like mobility, employability, attractiveness, curriculum development, credit accumulation and transfer system, comparable degrees, joint curricular and joint degrees, quality

assurance as well as the aspects of Ukrainian higher education integration into European educational space. Article points to a number of challenges existing in Ukraine to achieve the objectives of the Bologna Process and accents that Ukraine has no alternative but to be integrated into Bologna process and European higher education space.

Key words: higher education, European education policy, European higher education space, Bologna Process, integration into European educational space, current challenges for Ukrainian higher education.

1. Волович В. Болонський процес і нова парадигма освіти в Україні // Соціологія: теорія, метод, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 189–199.
2. Згуровський М. З. Болонський процес – структурна реформа вищої освіти на європейському просторі // <http://kpi.ua/bologna>.
3. Educating for a Global World: Reforming German Universities toward the European Higher Education Area. – German Rectors' Conference, Bologna Centre. – 2008. – 36 p.
4. <http://www.eu-edu.org/ua/index.html>
5. <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/08/631>
6. <http://www.president.gov.ua/>
7. Implementing Bologna: Experience from German Higher Education Institutions. –German Rectors' Conference, Bologna Centre. – 2007. – 17 p.
8. Kehm B., Teichler U. Which direction for bachelor and master programmes? A stocktaking of the Bologna process // Tert. Educ. Manag. – 2006. – Vol. 12. – P. 269–282.
9. Teichler U. The changing debate on internationalization of higher education // Higher Education. – 2004. – Vol. 48. – P. 5–26.
10. Trends in Learning Structures in Higher Education (II). Follow-up report prepared for the Salamanca and Prague Conferences of March / May 2001. – By Hung G. and Tauch C. – April 2001.
11. Trends in Learning Structures in European Higher Education (III). Bologna four years after: steps towards sustainable reform of higher education in Europe. – By Reichert S. and Tauch C. – May 2003.
12. Witte J. Aspired convergence, cherished diversity: dealing with the contradictions of Bologna. Paper presented to the 29th annual EAIR Forum, 2007, Innsbruck, Austria.